

Снежана С. Башчаревић (Лейосавић)

Функција фрагмента у ауторском тексту Исидоре Секулић

✂ Кључне речи:
*Исидора Секулић, фрагменти,
ауторски текст, есеј, језик.*

Фрагмент је битна структурална карактеристика књижевног дела Исидоре Секулић. Зато се ауторка у овом раду и бави баш тим елементом књижевног стваралаштва ове познате српске списатељке.

Занимљивост есејистичког стваралаштва Исидоре Секулић садржана је у чињеници да готово не постоји тема која није привукла њен радознали дух. Почевши од књижевности, домаће и стране, преко општих културних тема као што су размишљање о језику, говору, народном духу, религијској и философској проблематици, затим о широком спектру уметничких тема, о сликарству. Које год теме да се додирне из Исидоре Секулић проговара једна врста духовне пожртвованости према одабраној материји. Дискурс њеног ауторског текста оставља код читаоца утицај нарочито блиског и непосредно разговорног штива, а да не доводи у питање компетенцију говора. Такав стил писања Исидоре Секулић поседује увећану дозу афективног тона постигнутог

на нивоу језичке организације, при чему се акумулацијским стилским средствима поспешује стварање еуфонијске реторике, веома блиске њеном начину промишљања литературе. Евидентно присуство осетљивог сензибилитета из њених текстова избија честом употребом инверзије која својим емоционалним дејством још више доприноси ионако субјективној интонацији писања. Отуда се њени записи често налазе на граници између луцидних огледа завидних културолошких оквира и заноса поетског, уметничког текста.

На примедбу да су јој записи, нарочито дужи, често без ситематске повезаности, може се заправо одговорити да то није далеко од истине, али и да не подразумева аутоматско вредновање такве композиционе чињенице. Условно

 Слика 2010

речено поједина слободна организација њених записа резултат су свесне или интуитивне тежње ка децентрираности што и одговара стилу њеног писања који напушта строгу и објективну разину научног дискурса. Записи Исидоре Секулић несумњиво поседују динамичност писма било као непосредан израз децентрираности текста и у одређеним случајевима реверзибилне структуре, било кроз рефлекс нарочитих синтаксичких обрта. У том смислу вреди истаћи повремену структуралистички поступак сучељавања опозитних појмова или функција. Као леп пример таквог контрастирања може нам послужити *Фрајменџ из рада о даху, ња слуху и виду у њоезији Њејоша и Лазе Косџића*:

„Очи су спољашње индивидуалисане и конкретне, чула врло чулна, и обично је врло чудан човек који пре свега очима живи [...] Око је врашко чуло, дрско, најчешће самопривилегисани животни орган [...]

Унутрашње ухо послује са говором, музиком, певањем, дахом, дакле са појавама које немају спољних облика, аморфне су. Као што су, пазите, све наше велике радости и емоције [...] Али ако су велике емоције аморфне за вид, имају оне спиритуалне своје егзистенције, везане, тајанствене, само за дах и слух [...] Слух је врста физичке и метафизичке станице у нама. Око види светлуцање звезда, ухо чује тишину васионе или шушањ звезда“ (Секулић 1964: 368).

Иако читавим есејем доминира начелно одсуство вредновања супротстављених чула, јер се приликом стваралачког чина „вид и слух укрштају, здружују, спојавају колико је игда могућно“ (Секулић 1964: 369), не може се превидети сугестија аксиолошког нагињања ка слуху. Изузетно проницљиве ефекте поенти-

рања у значењу духовне супериорности и услова интуитивног и трансцендентног искуства, Исидора Секулић некако убедљивије намењује аудитивној перцепцији. Давање предности аудитивној, а не визуелној перцепцији по Хајдегеру подразумева фаворизовање херменеутичке традиције наспротив картазијанско-просветитељском виђењу. Субјект који однос са светом има не у наспрамној равни виђења, већ на нивоу онтолошке урођености у његово ткиво и мишљење које припада слушању увек је присутно, активно способно за симболичка посредовања нашег искуства. Такве особине модерног субјекта есеји Исидоре Секулић нам пружају на увид.

Овај рад нема за циљ да стваралачки опус Исидоре Секулић систематски обухвати, већ да укаже на евидентне елементе модерног промишљања литературе, али и на савременост стилске и језичке организације њених текстова. Међутим, остају одређене противуречности у њеним промишљањима, можда као потврда интригантне истине да је антиномичност особеност свих великих стваралаца. Њихови духови не трпе било какве ограничавајуће оквире и теже апсолутним ширинама у остваривању властитих идентитета. Зашто уочене противуречности не схватити као покушај оваплоћења „синтетичне животне енергије“ (Исидорин израз) за којим је тако посвећено трагала? Зашто те противуречности не схватити као имплицитан облик преиспитивања властитих промишљања, као полиморфну артикулацију комплексног феномена књижевног, као одраз креативне, плодотворне сумње у довршивост и целовитост свог логоса? Уочавамо да жив и компетентни дух Исидоре Секулић још скоро неће бити довршив.

Она није разматрала проблематику поетског језика. Сматрала је да је језик чудо. Језик Исидоре Секулић је интелектуални језик који непрекидно чезне да се обнавља митским и језичким благом, који амбициозно прати имагинативну мисао на њеним путевима интерпретације.

Фрагмент је битна структурална карактеристика текстова Исидоре Секулић и важно је размотрити шта су неки од критичара напомињали у вези са природом њеног дела. Теорија књижевности нас упознаје да је фрагмент део текста неког књижевног дела које је остало недовршено или није сачувано у целини или намерно незавршено дело или одломак из књижевног дела, обично изабран у сврху анализе или илустрације који најчешће има извесну самосталност значења и уметничког дејства (*Речник* 2001: 215). Јован Скерлић, који је, као што је познато, *Сайушнике* покушао да чита у возу, „који је сав ударао на карбол и јодоформ“, дакле „у атмосфери крви и смрти која се свуда осећала“ (Скерлић 1913: 387), забележио је следеће: „Има писаца који добијају када се читају у целини, има их који боље изгледају када се читају поједини њихови редови или одломци. Исидора Секулић се боље чита у одломцима“ (Скерлић 1913: 389).

У географију интимних путовања Исидоре Секулић није се умешала само она „општа и виша мистика рата“, већ и критичка свест која је умела да уочи ту рану наклоност да атомизира импресије, да их подведе под дифузну расвету наднадних присећања, да танано рашчини ткиво својих меланхоличних детињих успомена. Јован Дучић је био усред те поплаве фрагмента, надошле на страницама *Сайушника*: „Место великих шума које сагоревају у смарагду и аметисту на великом сунцу младости, ова песникиња види

танке и невидљиве кончиће који као да су направљени од ваздуха или испредени од сунчеве топлоте и којима се држе ствари једна уз другу; место крупних хоризоната, она гледа у мрвице светлих предмета у просторима; место велике песме времена, која тече земљом, излива се из долине у долину, она слуша мали космос невидљивих живота у ваздуху и у трави. Један скоро прецизан нагон да се измрска и умањи“ (Дучић 1957: 290). Третирајући књижевност пре свега као архитектуру и то архитектуру хармоничну и класичну, Јован Дучић је овој наклоности Исидоре Секулић да без одстојања принесе свој објектив збивањима у бићу и око бића, прилазио не особито одушевљено, да не кажемо резервисано. „Овако је све, чини се, раздробљено и размрскано. Пуно блиставих каменчића за мозаик, али нема мозаика. [...] По пишевој наклоности за цепкање, за гледање у ситно, у најситније, често ситно до нематеријалности, ове бриљантне ствари изгледају као титрање огњених атома. Не дају се ни преликати ни препричати, што сведочи да немају линије ни архитектуре. По свему лежи нешто нестрпљиво и неурастенично“ (Дучић 1957).

Тако је говорио Јован Дучић поводом тврдокорног и готово гневног настојања Исидоре Секулић да у структури своје прве књиге побегне од круга, од тог „одвратног симбола ропства и комике“. „Бити круг и бити у кругу, значи бити баналан и смешан, бити увек код куће и бити увек при себи“ (Секулић 1994: 98), пише Исидора Секулић у запису *Круи* који никако не пристаје на средишта и хармоничне тачке који су „неваљала места васелене“ (Секулић 1994: 100). Изразито модерно конципирана тежња за бекством од униформности, од баналног понављања, као и од свакодневних конвенција и учмало-

сти, у том запису говори бунтово и гласно: „А свугде је послушно враћање и ропско понављање, свугде одређује и побеђује центрум“ (Секулић 1994: 101). Могла би се компоновати опширна студија на материјалу многобројних, тематски разнобојних текстова Исидоре Секулић који настоје да одступају, да нагласе нехармоничност света у нама и око нас, да слободно варирају кривим линијама бескрајних рељефа земље, једнако као и свести. Исидора Секулић је подизала глас против средишта и робовања њиховим непомичним тачкама. На мали али себи тако доследан програм налик је оно патетично и прегрејано заклињање, које веома одлучно опредељује читаву акцију ове списатељице: „И зато желим да дође неки старшан преврат, и у том треврату да се сатре инстинкт и идеја круга, и као последица тога да се растворе и распадну облици и могућности круга ни докле око допире, ни докле само осећање и фантазије допиру“ (Секулић 1994: 102). Схваћено на начин који није буквалан, ово исповедање о кругу и о конвенцији, говори отпрве о модерном, изразито антибаналном начину мишљења и компоновања. „Суморна ознака фрагмента“ (Новаковић 1959: 135) препраста у овом тексту у став који не карактерише једино стваралачку природу Пола Валерија, на пример, о коме је Исидора Секулић писала у више наврата, већ и начин писања и мишљења самог аутора. Према Исидори Секулић, антологија песничких резултата Лазе Костића такође би се „делимично, и по нужди, састојала и од фрагмената“. Са разумевањем за особеност Костићевог талента и дела, Исидора Секулић је још напоменула како „срећа у невољи била би: да су фрагменти драмски обдареног Лазе врста чиновна, врста целина, или бар заокругљених, не пребијених фрагмената; фрагменти, не фактуре“ (Секулић 1964:

369). И као што је ознака фрагмента, те „кобне речи, клетве богова“, тог „имена проблема“ који је „и карактеристичан и оминозан“ (Секулић 1964: 370) за зреле мушке године Лазе Костића, једна је од упоришних тачака интерпретације слушаја Лазе Костића у духу и слуху Исидоре Секулић, тако без икаквих сумњи за њен опус фрагмент остаје непосредна и живо реактивна шанса. Не и неоствареност.

Исидора Секулић је једном написала веома одлучно како „традиције нису ништа друго до сачувана сећања“ (Секулић 1964: 131), у својој великој „медитацији живота“ (Матић 1961: 39) отворила широм врата управо оном облику памћења који је неприступачан свесном напору, и који надире у фрагментима, изненадним и кртим. У многоројним својим сусретима и интерпретацијама уметничких остварења, она није узимала дело на испит, већ је тако често, загледана у фрагменте или неочекиване спојеве расположења и боја казивала „имамо само да га примимо“. Велика способност саживљавања са атмосфером и судбином стваралачких подухвата, затим изванредан занос као и могућност да се одушевљава, учинили су да Исидора Секулић управо у фрагментима открива „простране емотивне вредности“. Опет у својим сопственим фрагментима она је окретала „сноп осветљења и на другу страну“ и од једнолинијске приче за црте ока стварала богату, кићену, сензибилну слику. Исидора Секулић пише увек нешто што је или мање или више од чланка. Можда више и карактеристичније од свих есејиста у српској књижевности, она је у многим фрагментима својих остварења писала о себи, изразито и непосредно. С њом и таквим фрагментима есеј у српској књижевности престаје да буде суво предговорно или катедарско штиво и богато се развија у

правцу слободног и изразито личног интерпретирања и става. Није судила и није, према једној уско схваћеној схеми укуса, вредновала, него је, кад год је то било могуће, у блеску тренутка, у фрагменту реченичком и временском, освајала смисао ствари, светлост појава. Није неправедно закључити да је у фрагменту кључ за разумевање не само будних ситуација њеног живота и њене литературе, већ да се у тим одломцима одломака налази кључ за цео процес и расплет.

Фрагмент у делу Исидоре Секулић је у нарочитој и често неуобичајеној функцији. Он није слепа и gluva илустрација ставова за које се залаже основни ток размишљања у тексту, а такође није ни самостална, ситном детаљисању наклоњена девијација. Увек много подразумева и увек у други један правац и у друкчије једно осветљење надире фрагмент Исидоре Секулић, имајући каткад само тангентну блискост с централном темом, али имајући чешће регистровану, хиперсензибилну и многоструко развијену сопствену мисао која мисли властито и особено. Нису то увек афоризми, али су тако често горко исповедни тренуци једног веома личног и доживљеног разматрања појава. Нама се чини да је доследним и сензибилним неговањем фрагментарног писања и мишљења Исидора Секулић настојала да афирмише управо ту способност виђења нових облика и нов откривачки начин. Наклоност ка дигресијама није код ње ствар професорски разбокорене расејаности, нити непосредан израз немогућности да се заустави на теми, да истраје у њеном домену дуго и врло дуго, већ пре свега ствар отварања могућности и кохезије међу појавама и стварима, у обичном разматрању проблема. „Свако људско искуство значи неку семантичку улогу“ (Секулић 1964: 187), пише Исидора

Секулић, и много тога је у њеним разумљеним есејима и записима, путописима и прозама, пре свега резултат настојања да се смисао обогати, слика прошири, појава истражи, поента оконча.

Асоцирајући слободно, али никад необавезно ђаскајући са својим читаоцем, Исидора Секулић је у многим својим фрагментима дозивала неке личности и мисли, поделе и успомене као усамљеник који би да дозове велико мноштво личности, читав бескрајни метеж света и уобразиље на малене маргине својих текстова. Свест о бескрају, никад свест о крају, надноси се над странице Исидоре Секулић, као њихова непосредна судбина. Афирмишући читавом својом литературом велики немир бића, једно неспокојство које не познаје границе и које вечно тежи стапању са оним другим, непознатим, далеким световима, Исидора Секулић особито негује „укрштање временског и просторног податка“ (Секулић 1964: 188). У том укрштању разазнаје жижу, кадра је да се препусти њеном вртлогу, да занеми и да поново проговори гласом који долази са стране, али који управо зато што се доказује искоса, има значај личног говора. Све се ковитла у усијаним фрагментима ове литературе и све се прелива у синтакси. Исидора Секулић не објашњава и не показује наклоност да се изјашњава о стварима које нису у средишту, које нису у бити, које нису у ковитлацу живота и сна. Она настоји да покрене све што као мртав чињенични и историјски капитал стоји у пасивном положају материјала. Живости њеног стила, особености реченице, наклоњене инверзијама и немиру навођених, тек нађених или заборављених израза, отворених просторима њених мисли, погодује управо неговани манир да фрагменти царују и да фрагментима управља у својој литератури.

Само о ћутању, као о једном од типика живота и рада Исидоре Секулић, могла би се склопити поуздана антологија од фрагмената. Треба послушати како и колико она показује разумевање за ћутање сабеседника. Фрагмент није само једна успутна дигресија на приповедачком и есејском путу овог аутора. Сваки њен рад заправо је мање или више чврсто и композиционо прецизно, низ многобројних, дужих и краћих фрагмената. Фрагмент је очевидно карактеристичан начин писања и мишљења Исидоре Секулић. Има га на почецима њених радова и дуж читавог тока.

У једном од својих радова објављеног под насловом *Песници који лажу*, Исидора Секулић отпочиње говор цитирањем једне Скерлићеве мисли о Алекси Шантићу, и наставља својим искричавим коментарисањем. Свега две симетричне реченице на почетку, истих дужина. Прва је повод есеја, једноставно интерпретирана, привидно изречена: „Г. Скерлић је опет казао једну духовиту реч, казао је да је Алекса Шантић песник који не лаже“ (Секулић 1964: 17). Друга поставља проблем чијег се разматрања подухватио читав есеј: „Благо Г. Шантићу, чија крепка срчана жила врши свој посао и кад је не плаше вампири нирване и грча“ (Секулић 1964). Нама се чини да обе ове реченице имају један свој, чврсто узглобљен смисао и да наставак излагања стоји тек у једној тангентној вези с њима, иако се управо у том наставку документује озбиљно и одмерено оно што се у другој реченици тек само наслутити могло. Латински цитат у другој реченици је наишао на лаконски коментар који показује велику еластичност и присуство понора, нирване и грча о којима је Исидора Секулић писала понајвише у вези с писцима понора. У сваком случају, на почетку тог есеја о

песницима који лажу, стоји један фрагмент чврсте структуре и једноставног концепта. Фрагмент без кога есејистика Исидоре Секулић не би могла.

Што се тиче поенти у многим текстовима Исидоре Секулић, потребно је рећи сада су оне често неочекиване и да нервозну и неговано несвакидашњу, немирну композициону линију необично жустро могу да одведу у нов предео, ка новој теми. Богати меандри прозе и есејистике Исидоре Секулић не познају строга правила уобичајених, конвенционалних написа и записа, па стога и омогућавају стварање засебних целина и праву збирку фрагмената од којих сваки носи своју властиту поруку и поуку. Исидора Секулић уме да надмаши себе и своју дотадашњу интерпретацију, да се вине у слободно размисавање које има смисао, али и у тумачење које у себи има и разложности.

Драган М. Јеремић је написао како је „Исидора виртуоз интерпретације“ (Јеремић 1965: 96) и како је за њу, која је „последњи национални романтичар“, заправо „смисао вредности националан и патриотски, а не космополитски“ (Јеремић 1965: 105). Цитирани Јеремићев есеј о Исидори Секулић иначе представља датум у изучавању опуса српске списатељице. У есејима Исидора Секулић је настојала да избегне формулу фрагмента, јер се писци боре против своје праве природе. Као и за Лазу Костића, и за Исидору Секулић фрагмент је заиста био карактеристичан. Њен пасус је мален од нерва, написан у брзом даху, некако журно. Фрагменти су неговали неку врсту њених најинтимнијих опесија. У њима се често налази разрешење. Њена склоност ка дигресијама, има своје узроке и у неговој потреби да се избегне пресуда, да се пречује или прећути једноставна оцена, да се предупреди опасно корозивна сумплификација која је увек

на помолу. Зато што никада није рачунала са упрошћеним ситуацијама и једноставним, праволинијским решењима, њеној синтакси се тако често наметао манир комплексног, с многоструким обзирима постављеног приступа.

Начин изражавања, или боље мишљења Исидоре Секулић није инокосан и неупоредив. Новалис има овакав фрагмент: „Свет књига је уистину сам карикатура стварнога света. И један и други истичу из истог извора. Али онај први се јавља у слободнијем, покретљивијем медијуму. Отуда су тамо све боје јаче, мање је средњих нијанси, покрети су живахнији, обриси стога упадљивији, израз хиперболичан. Онај први свет се јавља стално фрагментарно, овај други целовито. Отуда је онај први поетичнији, духовитији, занимљивији, силовитији, али мање истинит, мање философски, са мање морала. Већина људи, убрајајући ту и научнике, виде само књишко лице, фрагментарно лице стварнога света, и он онде трпи од истих недостатака, али има иста преимућства као и наш књишки свет. Многе књиге нису ништа друго до прикази таквих појединих, фрагментарних лица стварног света“ (Новалис 1964: 319). Много тога из његових раченица могло би се аплицирати на фрагмент, као битну струкутралну компоненту дела Исидоре Секулић. Њена наклоност ка фрагментарном казивању и обликовању,

рано примећена и рано вреднована, поседује дуж њене уметности, континуитет отпрве приметан и значајан. Многи међу њеним фрагментима казују значајне и за природу њеног талента веома карактеристичне мисли. А. Г. Матош је говорио како ове црте представљају крваву аутобиографију, и у њима Исидора Секулић веома често успева да постигне значајне изражајне резултате. Час афоризам, час уводни пасус, час поентиран закључак, час дигресија која мисли своју мисао, фрагмент је веома погодан природи талента Исидоре Секулић. Слободне асоцијације, подсећања сваке врсте, утисци и успомене, изрази одушевљења, којих је толико у литератури Исидоре Секулић, писање поводом, све је то било управо омогућено, ако не и оваплоћено фрагментарношћу. Фрагменти афирмишу немир њене радозналости, комплексност њеног приступа сложеним и особеним галаксијама модерних времена. У мрежи асоцијација велике и необично организоване ерудиције Исидоре Секулић, ови фрагменти често инсистирају на остатку, на неизрецивом. Тиме они говоре о модерном карактеру уметности Исидоре Секулић. И на почетку и на крају књижевног пута Исидоре Секулић, фрагмент је био њена непосредна и пресудна структура, јер је он судбина модернистичког писма, како би рекао Станислав Винавер.

summary**Σ Function of the Fragment in the Texts of Isidora Sekulić**

326

An interesting point about Isidora Sekulić's essay writing lies in the fact that there is almost no topic that failed to draw the attention of her inquisitive spirit. Whatever theme she touched, she reflected a spiritual generosity and devotion to the selected matter. Isidora Sekulić's writing style has an increased dose of an affective tone reached at the level of linguistic organization, and her accumulated stylistic devices encourage the creation of a euphonic rhetoric, very close to her concept of literature. To the objection that her writings, especially long ones, are often deprived of systematic interconnection, one can answer that is not far from the truth, but does not imply an automatic evaluation of such a compositional fact. Isidora Sekulić's writings certainly boast the dynamics of letter writing, either as a direct expression of a decentralized text and, in some cases, a reversible structure, or as a reflexion of special syntactic turns. This work is not aimed at systematically analyzing the whole opus of Isidora Sekulić, but it points to some evident elements of modern concepts of literature and to the modernity of the stylistic and linguistic organization of her texts. The fragment is an essential structural characteristic of the texts of Isidora Sekulić. Her great ability at identifying with the atmosphere and the fate of her creative ventures, as well as a certain rapture and an ability to be captivated, made Isidora Sekulić discover "expansive emotional values" in her fragments. She always writes something that is either less or more than an article. In many fragments of her works, more frequently and more characteristically than all the essayists in Serbian literature, Isidora wrote about herself, expressively and directly. With such fragments of hers, the essay in Serbian literature ceases to be a dry preface or an ex cathedra work and richly develops in the direction of a free and extremely personal interpretation and attitude. It is not unjust to conclude that in her fragments we may find a key not only to the understanding of the awakened situations of her life and literature, but also to the whole process and denouement. Those are not always aphorisms – they are very often bitterly confessional moments of a very personal and experienced analysis of phenomena. The fragments affirm the restlessness of her curiosity, the complexity of her approach to the complex and unique galaxies of modern times. Thereby they speak about the modern character of Isidora Sekulić's art. Both at the beginning and at the end of the literary course of this writer, the fragment was a direct and decisive structure, as, according to Stanislav Vinaver, it is the fate of the modernist literary style.

Извори:

- Секулић, И., 1964, *Говор и језик*, Суботица.
 Секулић, И., 1964, *Из домаћих књижевности I*, Суботица.
 Секулић, И., 1964, *Из домаћих књижевности II*, Суботица.
 Секулић, И., 1964, *Аналијички ѿренуци*, Суботица.
 Секулић, И., 1994, *Сајућници*, Београд.

Литература:

- Бензе 1978: **Бензе, М.** Естетика. – Ријека: Отачар Кешовани. – 75 с.
- Виноградов 1971: **Виноградов, В.** Поетика и стилистика. – Сарајево: Свјетлост. – 91с.
- Епштајн 1997: **Епштајн, М.** Есеј. – Београд: Народна књига/Алфа. – 54 с.
- Ејхенбаум 1972: **Ејхенбаум, Б.** Књижевност. – Београд: Нолит. – 35 с.
- Ингарден 2000: **Ингарден, Р.** Поетика: теорија уметничке књижевности. – Београд. – 103 с.
- Јакобсон 1978: **Јакобсон, Р.** Огледи из поетике. – Просвета: Београд. – 87 с.
- Јеремић 1965: **Јеремић, Д.** Критичар и есетески идеал. – Титоград: Грађански завод. – 96 с.
- Лотман 1976: **Лотман, Ј.** Структура уметничког текста. – Нолит: Београд. – 102 с.
- Марино 1997: **Марино, А.** Модерно, модернизам, модерност. – Народна књига: Београд. – 123 с.
- Матић 1961: **Матић, Д.** На тапет дана. – Нови Сад: Матица српска. – 39 с.
- Новаковић 1959: **Новаковић, Б.** Немири и напори Исидоре Секулић. – Сарајево: Сусрети. – 135 с.
- Речник 2001: **Речник књижевних термина.** – Бања Лука: Романов. – 811 с.
- Рибникар 1986: **Рибникар, В.** Књижевни погледи Исидоре Секулић. – Просвета: Београд. – 201 с.
- Солар 1985: **Солар, М.** Есеји о фрагментима. – Просвета: Београд. – 67 с.
- Успенски 1979: **Успенски, Б.** Поетика композиције и семиотика иконе. – Нолит: Београд. – 198 с.
- Христић 1986: **Христић, Ј.** О јединству у делу Исидоре Секулић. – Београд. – 145 с.